

UTICAJ EKONOMSKIH FAKTORA NA RASPADANJE OSTATAKA USTANOVA KUĆNE ZADRUGE U ZAPLANJU U POSLERATNOM PERIODU

(Neki aspekti društveno-ekonomskih kretanja u Zaplanju 1945—1965.)

Uvodne napomene

— Zaplanje — područje u jugoistočnoj Srbiji — je zatvoreno Suvom Planinom sa istoka, Selićevicom sa zapada i Babičkom Gorom sa juga. Sastoji se ustvari od dve »gorske kotlinice« (Melik): Gornjeg i Donjeg Zaplanja. Ima 34 sela u kojima živi 23.965 stanovnika raspoređenih u 5.101 domaćinstvo.¹ Po ovim planinama Zaplanjci su i dobili ime jer su iza — za planina. Međutim, ta činjenica ima šire značenje. Zaplanjci su zahvaljujući delimično geografskoj, a više društvenoj uslovjenosti do rata živeli veoma izolovano i zatvoreno. Iako pretežno stočari i ratari, oni su se bavili uporedno i sa svim drugim vidovima poljoprivrednih aktivnosti. Oni su zapravo do rata bili u punom smislu naturalni proizvođači jer su skoro sve potrebe podmirivali proizvodima kako sa svojih gazdinstava, tako i iz bavljenja kućnom i zanatskom aktivnošću. Živeći tako izolovano i zatvoreno, oni su izgradili i odgovarajući društveni život i društvene ustanove ili pak zadržavali izvesne prevaziđene oblike toga života.

Zbog svega toga u Zaplanju srećemo čak i danas u 1966. godini raznovrsne i pojedine još davno prevaziđene oblike društveno-ekonomskog života. Bilo da su ti oblici nazvani »seoske regule i uredbe«,² »društveni fosili« ili drugačije, ipak je interesantno da ih danas možemo prilično uspešno rekonstruisati na bazi brojnih ostataka, koji su svakako izrazitiji nego u drugim područjima koja su inače bila izložena modernim uticajima.

U ovome radu mi ćemo pokušati da ukažemo samo na jedan oblik toga prevaziđenog društveno-ekonomskog života — na kućnu zadrugu, koja je inače toliko bila karakteristična za naše narode, da je bila predmet proučavanja ne smo nih istaknutih pisaca, već je dobrim delom bila predmet proučavanja i mnogih pisaca sa strane pa i klasičnog marksizma.

¹ Popis stanovništva 1961, dokumenti Elektronskog centra, podaci po opštinama, Dadžin Han. Ostali statistički podaci u ovome radu uzeti su iz ovoga popisa, ili iz popisa Individualnih poljoprivrednih gazdinstava 1960, kao i iz popisa 1948. i 1953. godine.

² Sreten VUKOSAVLJEVIĆ u svojim delima »Istorija seljačkog društva« i »Organizacija dinarskih plemena« na više mesta pominje Zaplanje i njegove društveno-ekonomiske institucije, a delo »Seoske uredbe o vodama« je napisano dobrim delom zahvaljujući istraživanjima u Zaplanju, kojom prilikom su osobito dobro proučeni zaplanjski redovnički mlinovi (vodenice), pojila za stoku kao i sistemi navodnjavanja.

O kućnim zadrugama kod naših naroda, F. Engels je, govoreći o razvitu porodice u svome poznatom delu »Poreklo porodice, privatne svojine i države«, ovako pisao o kućnoj zadruzi kod Srba: »S patrijarhalnom porodicom stupamo na područje pisane historije i time na područje gde nam poredbena pravna znanost može pružiti bitan napredak. Maksim Kovalevski (...) zadužio nas je dokazima da je *patrijarhalna kućna zajednica*, kako je još danas nalazimo kod Srba i Bugara pod imenom *zadruga* ili bratstvo, a u modificiranom obliku kod orijentalnih naroda, sačinjavala prelazni stupanj između grupnog braka i proizašle matrijarhalne porodice i individualne porodice modernog sveta.³

Na istom mestu F. Engels dalje piše da »južnoslovenska zadruga daje najbolji još živi primer takve porodične zajednice⁴ i opisuje njenu unutrašnju strukturu, zadržavajući se naročito na funkcijama domaćina i domaćice zadruge. Analizom ostataka ove ustanove u Zaplanju mogu se otkriti podudarnosti sa ovim opisom.

Smatrajući patrijarhalnu kućnu zadrugu prelaznim stupnjem ka individualnoj monogamnoj porodici, F. Engels ukazuje da »prelazom sredstava proizvodnje u kolektivno vlasništvo prestaje pojedinačna porodica da bude ekonomski jedinica.⁵ Razrešenje toga prelaznog oblika »južnoslovenske zadruge« ili kućne zadruge, F. Engels dakle vidi u podruštvljavanju sredstava za proizvodnju u poljoprivredi. Kakvi će biti prelazni oblici ka podruštvljavanju, Engels je bliže pisao u radu »Seljačko pitanje u Nemačkoj i Francuskoj« ističući posebno postepenosnost toga prelaza i neophodnost da seljak »na svojoj parcelli dobije i produžni rok za razmišljanje«.⁶ Razume se da je ovde Engels mislio na fazu pošto su se kućne zadruge već raspale na seosko gazdinstvo i domaćinstvo i pošto je već došlo do usitnjavanja i gazdinstava i parcela.

Karl Kaucki je takođe u »Agrarnom pitanju« pisao o našoj kućnoj zadruzi. Kaucki kaže: »Velike seljačke kućne zadruge nalazimo u Srednjem Veku i još danas kod onih naroda čija se poljoprivreda nalazi na srednjovekovnom stupnju razvitka, napr., kod Južnih i Istočnih Slovena⁷. U ovome delu Kautski je posvetio dosta pažnje ovome pitanju i dao solidne teorijske osnove za proučavanje ove ustanove. Ne ulazeći u ovo pitanje, možemo istaći da je Kautski raspadanje ustanove kućne zadruge posmatrao kao odvajanje seoskog gazdinstva, kao ekonomski jedinice u poljoprivredi, od seoskog domaćinstva kao pretežno ako ne i potpuno potrošačke jedinice na selu. U tome smislu on i piše da »će prestati veza, još danas svojstvena poljoprivredi, između domaćinstva i gazdinstva, domće se odvojiti od ekonomskog dvorišta; ali nikakvog razloga neće biti da se kuća u kojoj seljak stanuje pretvoriti u kolektivnu svojinu⁸. U odnosu na Engelsove stavove ovo je, kako se vidi, dalja razrada.

³ F. Engels: »Poreklo porodice, privatnog vlasništva i države«, Zagreb 1945, str. 51.

⁴ Isto kao pod 3, str. 51.

⁵ Isto kao pod 3, str. 67.

⁶ Marks—Engels: »Izabrana dela«, tom II, Beograd 1950, str. 425.

⁷ K. Kaucki: »Agrarno pitanje«, Kultura 1953, str. 160.

⁸ Isto kao pod 7, str. 436.

Od naših pisaca, između ostalih, naročito kod Vuka Karadžića u njegovim zapisima »Život i običaji naroda srpskog« nalazimo brojne opise kućne zadruge. Na jednome mestu imamo čak i konstataciju: »Srbi žive ponajviše u zadrugama«.⁹

Interesantni su opisi Sretena Vukosavljevića o raspadanju ove ustanove kod nas. Govoreći o pravim razlozima raspadanja kućne zadruge, Sreten Vukosavljević piše: »Svi veliki ekonomski uzroci, zbog kojih se *raspala stara zadruga*, novac i uticaj novčane privrede uopšte, koji su razbili privrednu autarhiju, promena plana seljačkog gospodarstva, od stočarstva ka ratarstvu, od ekstenzivnog ka ekstenzivnjem — svi ti veliki uzroci delovali su samo da se onaj oblik zadruge raspade«.¹⁰

U posleratnom razvitku naše zemlje, zahvaljujući pre svega ubrzanoj industrijalizaciji, došlo je do krupnih promena na selu i u poljoprivredi, došlo je do značajnih društveno-ekonomskih kretanja koja su, između ostalog, ubrzala i raspadanje kućne zadruge u onim krajevima naše zemlje gde su se ti oblici zatekli.¹¹

Kad mi danas govorimo o kućnoj zadruzi ili o njenim ostacima, onda treba ukazati da se u savremenoj našoj naučnoj i stručnoj terminologiji čak i oni zatećeni pravi oblici kućne zadruge nazivaju imenom individualno (ili ponegde još: seljačko) gospodarstvo, odnosno seosko domaćinstvo, što je svakako savremena i adekvatna terminologija. Međutim, kućna zadruga, je termin koji označava kvalitetno drugačiju ustanovu od individualnog gospodarstva, ustanovu u kojoj ima ne samo veći broj članova, tipična unutrašnja organizacija i podela rada, već i takvu ustanovu koja uglavnom ima prihode iz ekonomskih aktivnosti na svome gospodarstvu. Drugim rečima, ako govorimo o kućnoj zadruzi, onda su termini gospodarstvo i domaćinstvo sinonimni, tj. oblik privredovanja je autarhičan, svi članovi kućne zadruge imaju isti izvor prihoda koji je ujedno rezultat zajedničke socijalne i ekonomске organizacije. Savremeno pak seosko domaćinstvo je, u tome smislu, manje ili više jasno razgraničeno od individualnog gospodarstva, tj. domaćinstvo je pretežno potrošačka jedinica, a njegovi članovi imaju prihode ne samo iz rada na gospodarstvu, već i van njega, kakav je slučaj, naprimjer, sa tzv. mešovitim gospodarstvima. Otuda je ustanova kućne zadruge prevaziđena i ukoliko još postoji u nekom kraju, ona je u bržem ili sporijem procesu raspadanja. Stoga u procesu društveno-ekonomskih kretanja na selu, raspadanje ustanove kućne zadruge predstavlja samo jedan aspekt tih kretanja i to aspekt koji ima duboku društveno-istorijsku pozadinu. Stoga i smatramo da je od značaja videti kako se pod uticajem socijalističke rekonstrukcije poljoprivrede i sela odvijaju procesi raspadanja ovakvih prevaziđenih društveno-ekonomskih oblika.

Nekoliko osnovnih ekonomskih faktora je uticalo da se u posleratnom razvitku Zaplanja ubrza raspadanje preživelih ostataka ustanove kućne zadruge. Od ovih faktora mićemo bliže analizirati sledeće:

⁹ Vuk Karadžić: »Život i običaji naroda srpskog«, »Vukovi zapisi«, Beograd 1964, str. 63.

¹⁰ Sreten Vukosavljević: »Pisma sa selom«, Beograd 1962, str. 162.

¹¹ Milenko S. Filipović: »Poslednji dani ustanove kućne zadruge u Bosni« (»Sociologija«, br. 3—4, 1961, str. 70).

uticaj stvaranja radnih zadruga i uticaj industrijalizacije, zatim uticaj socijalističke proizvodne kooperacije i radničkog samoupravljanja u poljoprivrednim zadrugama kao i uticaj ostalih faktora (druge aktivnosti poljoprivrednih zadruga, stvaranje i aktivnost ostalih privrednih organizacija kao i dejstvo društveno-političkih organizacija).¹²

1. Uticaj stvaranja radnih zadruga

Ako pažljivo pratimo posleratna društveno-ekonomска kretanja u Zaplanju, onda ćemo uočiti da su prvi značajni faktori tih kretanja bile seljačke radne zadruge. Prvi počeci raslojavanja kućnih zadruga javljaju se baš u fazi osnivanja i rada radnih zadruga. U Zaplanju su, od 34 sela, u 10 njih osnovane radne zadruge. Te zadruge su bile sve III. tipa, tj. onog u kome se »zemlja unosi u obliku udela«. Sve ove zadruge su formirane tokom 1947. i 1948. godine. One su takođe sve rasformirane tokom 1953. 1954. godine.

Uticaj ovih socijalističkih proizvodnih organizacija na raspadanje kućnih zadruga bio je višestruk.

U fazi stvaranja seljačkih radnih zadruga, naime, za razdoblje od 5 godina, tj. od 1948. do 1953. došlo je do povećanja individualnih poljoprivrednih gazdinstava od 4.607. na 4.795 ili povećanje za 188 gazdinstava ili za 10,4%. Ovo povećanje broja gazdinstava došlo je uglavnom kao rezultat raspadanja preostalih kućnih zadruga. Popis od 1948. godine našao je da u Zaplanju postoji ukupno 396 kućnih zadruga, odnosno seoskih domaćinstava sa preko 10 članova.¹³ Prost razlog, između ostalog što su se preostale kućne zadruge počele da raspadaju na 2 — 4 gazdinstva, a nekada i na više, u uslovima stvaranja SRZ jeste zbog predstojećeg učlanjivanja u radnu zadurgu i radi zadržavanja 1 ha zemlje na ime okućnice. Ako bi se cela kućna zadruga učlanila u radnu zadrugu, onda je ona na ime okućnice zadržavala samo 1 ha zemlje, a

¹² Pored ovih faktora koji su, prema našem istraživanju, bili za Zaplanje najizrazitiji, mogu se navesti i drugi. To osobito može biti značajno za druga područja naše zemlje. Tako, na primer, u Bosni — prema Milenku S. Filipoviću — »isčešavanju zadruge kao ustanove doprineli su i neki drugi uzroci. Posle oslobođenja, mnogi zakonski propisi o maksimumu zemljišnog poseda uopšte, a i obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda u prvim posleratnim godinama, umnogome su doprineli deobama pojedinih zadruga i isčešavanju zadruge... U poslednje vreme tome doprinose i propisi o dečjem dodatku... I socijalno osiguranje za slučaj bolesti i starosti...« Zatim i »agrarne reforme i fiskalne mere... kategorisanje domaćinstava...« (Milenko S. Filipović, rad naveden u primedbi pod 11, str. 79 i 81). Ovakvi faktori prisutni su neosporno i u Zaplanju, međutim, mi smo se zadržali u ovome radu samo na gore navedenim.

¹³ Ovaj podatak se daje na bazi preračunavanja podataka za ondašnji Niški srez, u čijem je sastavu bilo i Zaplanje. Iz statističkih podataka se ne može videti kada jedno domaćinstvo predstavlja kućnu zadrugu, a kada ne. Nekada se radi o kućnoj zadruzi iako domaćinstvo ima 7—9 članova, a nekada nije reč o kućnoj zadruzi iako domaćinstvo ima 10 i više članova. Pa ipak, orijentaciono se može uzeti da domaćinstvo od 10 i više članova predstavlja kućnu zadrugu. Kretanje broja domaćinstava sa 10 i više članova daje tabela na str. 168.

u protivnom, ako je podeljena, onda je svako novo gazdinstvo proizalo iz kućne zadruge imalo pravo na svoj 1 ha zemlje koliko se u Zaplanju ostavljalo na ime okućnice članovima radnih zadruga. Možemo računati da se je na ovaj način raspalo nekih 70 kućnih zadruga.

Samo reorganizacija radnih zadruga u toku 1953. i 1954. godine imala je takođe određeni uticaj u pravcu raspadanja kućnih zadruga. Naime, rad u radnoj zadruzi kod pojedinih zadrugara izmenio je u pričnoj meri tradicionalna shvatanja o ekonomici kućne zadruge, tako da možemo uzeti da se je jedan broj zadruga raspao u toku reorganizacije.

U periodu postojanja radnih zadruga tekao je i proces smanjenja ukupnog stanovništva u Zaplanju, tj. dolazilo je do napuštanja Zaplanja. Tako je za navedeno razdoblje došlo do smanjenja za 539 stanovnika. Stvaranje SRZ je ukazalo na veliki agrarni pritisak na postojeće zemljišne fondove, jer je Zaplanje u ovo vreme imalo na 100 ha zemlje 136 stanovnika dok je jugoslovenski prospekt za 1948. bio 110. Stoga je i došlo do napuštanja Zaplanja, a samim tim i kućnih zadruga.

Za vreme postojanja seljačkih radnih zadruga najviše je imala uslove da napusti Zaplanje omladina. Omladina je preko školovanja ili preko izučavanja zanata stvarala uslove da se definitivno iseli iz Zaplanja. Takođe i pojedina kvalifikovana radna snaga u ovo vreme napustila je Zaplanje. To je bio slučaj sa pojedinim zanatlijama kao što su zidari, stolari i dr. Možemo pouzdano računati da je ovaj odliv ubrzao raspadanje nekih 20 kućnih zadruga.

Ukupno uvezši za razdoblje dok su u Zaplanju postojale seljačke radne zadruge, raspalo se je oko 90 — 100 kućnih zadruga.

Ali SRZ su sa svojom novom organizacijom razorile ne samo kućne zadruge koje su se formalno podelile na nova gazdinstva, već su izazvale duboke promene i unutar onih zadruga koje su opstale. Bilo da se je radilo o tome, po rečima S. Vukosavljevića, da »jedno dete uči školu, drugo ne; jedno se sprema da ne bude seljak, drugo postaje seljak« ili pak, što je svakako daleko značajnije, da se radi o tome da su SRZ do 1953. dovele u Zaplanje prve traktore i druga moderna poljoprivredna sredstva, što u istoriji ovoga područja znači *prvu* mehanizaciju i *pravu* révoluciju. Ovde bi valjalo pomeunti i *prve* zadružne građevinske objekte koji su u ovo vreme podizali. Mislimo na zadružne domove i na ekonomska dvorišta (staje za stoku, torove, šupe, za čuvanje stočne hrane, podrume i sl.). Ovi objekti predstavljali su revolucionarnu novinu koja je itekako doprinela razaranju tradicionalne seljačke strukture privređivanja. Drugim rečima, radi se o modernim proizvodnim smagama koje su prirodno izazvale i promenu društveno-ekonomskih odnosa, a samim tim i ubrzale raslojavanje preživele organizacije kućne zadruge.

Uprkos činjenici da su radne zadruge u Zaplanju, kojih je bilo 10 u odnosu na 34 sela, sve rasformirane, ipak njihov pozitivan uticaj se je ogledao na raspadanje kućnih zadruga još u tome što su prve otpočele da razbijaju *privrednu autarhiju* kućnih zadruga i da traže i nalaze mogućnosti za uključivanje u socijalističku robnu proizvodnju.

Godina popisa	Broj domaćinstava sa 10 i više članova	
1948.	Ukupno domaćinstava	396
1953.	ukupno domaćinstava	240
	sa 10 članova	98
	sa 11 i više	142
1961.	ukupno domaćinstava	161
	sa 10 članova	75
	sa 11 i više	86

To se je ogledalo u organizovanju slobodnog otkupa, u prodaji viškova pojedinih proizvoda seljačkih gazdinstava koji su bili rezultat nove proizvodne orijentacije radnih zadruga, kao i same nove orijentacije proizvodnje.

Tradicionalne ekonomski organizacija kućne zadruge u Zaplanju, prema našim istraživanjima,¹⁴ imala je oko 17 delatnosti, ili »ekonomskih jedinica«, koje su, svaka za sebe, predstavljale određenu ekonomsku celinu, a sve skupa opet predstavljale su jednu objektivnu nužnu strukturu koja je u suštini značila naturalni vid privređivanja, proizvodnje koja je imala autokonzumne svrhe. Te delatnosti ili aktivnosti bile su najpre oko (1) *polja* ili *njiva* (što je obuhvatalo organizaciju ratarske proizvodnje: pšenica, kukuruz, raž, ječam i ovas), zatim su (2) *livade* i *pašnjaci* takođe bili posebna jedinica, zatim (3) *bašta* (gradina), takođe je i proizvodnja (4) *konoplje*, (5) *bostana*, (6) *luka* i (7) *krompira* predstavljala svojevrsne »ekonomski jedinice« koje su u okviru svake kućne zadruge morale biti organizovane. U okviru kućne zadruge izdvojena je u posleratnom periodu jedna nova »ekonomski jedinica«: proizvodnja (8) *duvana*. (9) *Voćnjaci* i (10) *vinogradi* su takođe predstavljali celinu za sebe. (11) »*Planina*« ili *šuma* je isto tako morala biti deo klasične kućne zadruge. A radi pravilne i potpune organizacije navedenih »ekonomskih jedinica«, morala je da postoji i jedinica (12) *zaprežne stoke*, zatim jedinice za gajenje ostale stoke: (13) *ovaca*, (14) *svinja*, (15) *kokošaka*. U ovaj spisak još se moraju uvrstiti i dve jedinice koje su predstavljale svojevrsnu nadopunu ostalima. To su (16) *kazanica* (sa kazanom za pečenje rakije) i (17) *vodenica potočara* (redovnički mlin). Koliko su ovo važni ekonomski elementi klasične kućne zadruge, zbog kojih je ona i u mogućnosti da egzistira, može se videti tek kod raspadanja jedne kućne zadruge na 2 — 4 gazdinstva, na 2 — 4 nove organizaciono-ekonomski zedinice. Novoizdvojeno gazdinstvo mora imati bar jedan minimum od navedenih »ekonomskih jedinica« jer je u protivnom njegova ekonomski egzistencija nemoguća. A posleratni razvitak Zaplanja značio je upravo stvaranje sve izrazitijih uslova za raspadanje ovakve organizacije. Na taj način, prosta ili naturalna integraciona ekonomski celina raznovrsnih poljoprivrednih aktivnosti, kao preživela raspadala se je da bi pod dejstvom ekonomskih zakona i robne proizvodnje našla nove puteve

¹⁴ Dragoljub Simonović: »Društveno-ekonomski kretanja u Zaplanju 1945—1964«, doktorska disertacija, odbranjena 29. maja 1965. godine (rukopis).

za pravu ekonomsku integraciju. Ta nova integracija je, međutim, u kvalitetu drukčija. Ona više nije mogla biti motivisana logikom autokonzuma, već potreбama tržišta.

Bitno je, pak, ovoga puta istaći da su ovi novi procesi razaranja autarhičnosti kućnih zadruga bili otvoreni u Zaplanju stvaranjem radnih zadruga. Da je ta klasična organizacija, kako smo je ukratko prikazali, bila preživela, dokaz je i njeno ubrzano raspadanje. Ali samo to raspadanje klasične seljačke strukture u Zaplanju značilo je i prvi korak u socijalističkoj rekonstrukciji zaplanske poljoprivredne proizvodnje. Novoizdvojena individualna gazdinstva, oslobođena tradicionalnosti i rutinerstva u samoj organizaciji, nužno su se morala povezivati u nove i moderne ekonomski celine. To se je osobito osetilo posle reorganizacije SRZ, kada su opšte zemljoradničke zadruge izbile u prvi plan i svojom višestrukom ekonomskom aktivnošću počele da povezuju individualna gazdinstva. Motivi toga novog povezivanja bili su moderni, novi i oni se ukratko mogu označiti kao potreba za većom i savremenom proizvodnjom.

Otuda raspadanje kućnih zadruga u Zaplanju u fazi stvaranja i reorganizacije radnih zadruga predstavlja jednu početnu fazu socijalističke rekonstrukcije zaplanske poljoprivredne proizvodnje.

2. Uticaj industrijalizacije

Drugi ekonomski faktor koji je izazvao dalje i dublje raslojavanje kućnih zadruga u Zaplanju jeste industrijalizacija.

Za vreme od 1953. do 1961. godine broj individualnih gazdinstava u Zaplanju se je povećao od 4.795 na 5.101 ili povećanje za 318. To znači i preostale kućne zadruge su se u ovom periodu uglavnom raspale. Tako je 1961. godine zaplansko individualno gazdinstvo poseđovalo u proseku 3 ha zemlje, a usitnjenost je postala vrlo velika, tako da svako gazdinstvo ima u proseku 18,8 odvojenih delova zemlje. Iste 1961. godine Zaplanje je imalo ukupno 13.780 aktivnih poljoprivrednika, a od njih je 3.538 stalno ili povremeno zaposleno van poljoprivrede. Dakle, svaki treći aktivni poljoprivrednik radi i van gazdinstva. Tako što bilo je nemoguće u periodu postojanja kućne zadruge. Zadnji popis od 1961. godine našao je da 77% gazdinstava ima do 3 radnika.

Ovakva kretanja, koja su bila započela još do 1953. godine, bila su nastavljena zahvaljujući upošljavanju radne snage iz Zaplanja u ne-poljoprivrednim delatnostima. A to je omogućila industrijalizacija. To upošljavanje na strani za Zaplanje je ionako bilo ekonomski nužnost jer, kako smo naveli, na 100 ha obradive površine u Zaplanju je dolažilo 136 poljoprivrednika (u proseku za Jugoslaviju ovaj podatak 1961. godine iznosi 89, ali je u Z. Nemačkoj 49, u Francuskoj 30, Holandiji 51, Danskoj 32 itd.).

Na ovaj način stvarala su se mešovita gazdinstva, kojih je u Zaplanju bilo 34% (1961), ali koja su u priličnoj meri uticala na raspadanje preostalih kućnih zadruga. Ako jedan član domaćinstva radi na strani i donosi svoju zaradu, onda mnoge »ekonomске jedinice« klas-

sičnog gazdinstva (kućne zadruge) mogu bezbolno otpasti, one su više nerentabilne za organizaciju. Tako je prvo otpalo gajenje *konoplja*, jer se sada kupuje industrijska roba, a druge »ekonomске jedinice« ukoliko se ne ukidaju, onda se smanjuju ili reorganizuju, tako se *zaprerna stoka* svodi na jednu kravu, takođe se smanjuje i broj *ovaca*, *svinja* itd. Time se dakle pokazuje da je raspadanje kućnih zadruga uslovljeno ekonomskim faktorom industrijalizacije.

Stvaranje mešovitih gazdinstava predstavlja sa svoje strane interesantnu pojavu.¹⁵ U zaplanjskim prilikama ona su u posleratnom razvitu imala uglavnom dva pravca svoga razvijanja koji se međusobno isključuju. Jedan pravac je bio da se za zarađeni novac dokupi zemlja i ubrza izgradnje ostalih potrebnih »ekonomskih jedinica« kako je i znatan deo mešovitih gazdinstava postupio. Ta mešovita gazdinstva nisu u toj prvoj fazi želela da raskinu sa seljačkom strukturu. Ali su zato ona ostala dosledna u tome da svoju decu školuju i time dakle i ona pokazuju opštu tendenciju napuštanja poljoprivrede i Zaplanja. Drugi pravac bio je da se sopstveno gazdinstvo lagano zanemaruje, a da se u prigradskom naselju (za Zaplanje u Nišu i Leskovcu kao jakim industrijskim centrima) podigne određeni objekat za stanovanje i definitivno prevede u grad i cela porodica.¹⁶ Ali to je proces koji je veoma dug. Na ovaj način se stvaraju ustvari staračka domaćinstva na selu, koja sada utiču negativno, koja kocene bržu emancipaciju polutana od sela i poljoprivrede. Novonastalo domaćinstvo u prigradskom naselju na taj način još dugo zadržava polovičnu fisionomiju i seoskog i gradskog domaćinstva.

Jasno je da, bilo da se radi o prvoj ili drugoj orijentaciji mešovitih gazdinstava, da se više ne vodi politika autarhije i politika klasične kućne zadruge. Industrijalizacija je, otvorene procese društveno-ekonomskih kretanja dalje produbila i dala im jedan veoma dinamičan i složen karakter.¹⁷

Sa stvaranjem mešovitih gazdinstava u Zaplanju je došlo do smanjenja stanovništva od 26.182 u 1953. godini na 23.965 u 1961. godini, odnosno smanjenje za 2.345 stanovnika, ili oko 650 porodica se je iselilo iz Zaplanja. Te iseljene porodice su dobrim delom izdvojene iz preostalih kućnih zadruga.

Stvaranje pak mešovitih gazdinstava ne samo da je imalo snažan uticaj na opšta društveno-ekonomski kretanja u Zaplanju već je značilo i jedan ubrzani raskid i sa tradicionalnom svešću o kućnoj zadruzi i selu, običajima i posebno je značajno što je došlo do velike promene

¹⁵ Videti opširnije: Dr Cvetko Kostić: »Seljaci industrijski radnici«, Beograd 1955. god.; Dr Miloš Macura: »Stanovništvo i radna snaga kao činoci privrednog razvoja Jugoslavije«, Beograd 1958, str. 134 i dalje; »Sociologija selac. 7-8, Zagreb 1965.

¹⁶ U prigradskom radničkom naselju »Čele Kula« u Nišu Zaplanjci su u toku posleratnog perioda podigli veliki broj kuća tako da se čitavo ovo područje grada često naziva Zaplanjsko naselje. Ovo područje se prostire između istorijskog spomenika Čele Kula i Elektronske industrije Niš.

¹⁷ Detaljnije o ovome videti: Institut za ekonomiku poljoprivrede: »Društveno-ekonomski kretanja u području sreza Niš«, Beograd 1964.

u proizvodnoj politici gazdinstva.¹⁸ Jednom rečju, novi socijalistički elementi su se snažno probijali i postajali dominirajući u toku celog posleratnog razvijanja.

Pored opisanih uticaja industrijalizacije na ove procese, tj. prelaskom radne snage iz sela u grad, imamo i čitav niz drugih uticaja industrijalizacije na društveno-ekonomsku kretanje na selu. Pre svega ovde bi trebalo pomenuti jedan od najvažnijih, a to je da su novopodignuti industrijski kapaciteti bili u stanju da proizvedu znatna sredstva koja su itekako bila potrebna za poljoprivrednu proizvodnju koju je, u sklopu opisanih društveno-ekonomskih promena, trebalo organizovati na novim, socijalističkim proizvodnim snagama. Ta sredstva su u Zaplanje dolazila preko opštih zemljoradničkih zadruga, kojih u Zaplanju ima 8. Ovde mislimo u prvom redu na mehanizaciju i reprodukcioni materijal (sortno seme, rasna stoka, sredstva za zaštitu bilja, veštačka đubriva i sl.). Ove nove socijalističke proizvodne snage znatile su osnovu i za stvaranje novih socijalističkih društvenih odnosa.

3. Uticaj socijalističke proizvodne kooperacije i radničkog samoupravljanja u poljoprivrednim zadrugama

Raslojavaњe klasične seljačke strukture stvorilo je istovremeno potrebu novoizdvojenih gazdinstava da se čvrše i potpunije vezuju za opšte zemljoradničke zadruge koje su u ovakvim uslovima, kako smo istakli, otpočele ubrzano da jačaju svoja sredstva, u prvom redu svoju mehanizaciju.

To prvobitno povezivanje zadruge kao kolektivne organizacije sa individualnim gazdinstvima na svome području¹⁹ bilo je neposredno posle 1953. godine neznatno i sastojalo se je u prodaji veštačkog đubriva, nabavci sortnog semena i sredstava za zaštitu bilja kao i u uslugu u vršaju, a neznatno i u oranju. Ali je posle 1957. godine doшло prilično široke razmere i ujedno istaklo ove organizacije kao osnovne nosioce socijalističke rekonstrukcije zaplanjskih sela.

Što se tiče uticaja socijalističke kooperacije na raslojavajuće kućnih zadruga, on je mnogostruk i veoma veliki. Međutim, kako je kooperacija u proizvodnji duvana najrazvijenija to ćemo ukratko prikazati uticaj ove kooperacije na raslojavajuće kućnih zadruga.

Sa proizvodnjom duvana u Zaplanju počelo se je neposredno posle oslobođenja. Duvan je nova kultura za Zaplanje. Njeno prodiranje na zaplanjske njive bilo je veoma sporo i kroz čitav posleratni period. Tako je 1960. godine bilo pod duvanom u Zaplanju svega 124 ha, a

¹⁸ O ovim aspektima videti studije u »Sociologiji«, br. 1—2, Beograd 1962, koje su date pod zajedničkim naslovom: »Društvena kretanja u naselju Jalžabet 1945—1961«.

¹⁹ Prof. Vučković definiše zadruge ovako: »Zadruge su kolektivne ekonomске organizacije čije ciljeve i zadatke, formu i sadržinu, pravu ulogu i karakter u krajnjoj liniji određuju društveni uslovi u kojima se one rađaju, razvijaju i prestaju da postoje, odnosno dostižu viši razvojni stepen«. (Dr. M. Vučković: »Radničko samoupravljanje u zemljoradničkom zadrugarstvu«, Beograd 1961, str. 87).

1961. godine taj broj se je skoro udvostručio i iznosi 211 ha, 1962. godine iznosi 230 ha, 1963. godine dostiže visinu od 540 ha, a 1964. godine 700 ha da bi se tu ustalio, tj. i 1965. i 1966. god. zasejano je pod duvanom 700 — 750 ha.

Ovo lagano usvajanje proizvodnje duvana koja je u kooperaciji sa Preduzećem za obradu duvana iz Niša, značilo je ujedno i izlazak iz naturalne zatvorenosti i uključivanje u robnu proizvodnju. Prihodi od duvana su bili u proseku po gazzinstvu 10 — 30.000 dinara 1958. godine ovi prihodi su porasli na 60 — 200.000 starih dinara, dok su pojedina gazzinstva ostvarila prihode i od milion dinara.

Za Zaplanje kao celinu, koje ima ukupan bruto prihod od oko 22 milijarde starih dinara, samo prihodi od duvana kretali su se oko 700 miliona dinara, a što predstavlja skoro jednu trećinu. To je nesumljivo značajna činjenica koja ima ogroman značaj za privredu Zaplanja.

Ovako brzom razvitku proizvodnje duvana u kooperaciji dopreli su pre svega povoljni kako prirodni, tako društveno-ekonomski uslovi. Što se tiče prirodnih uslova, brdsko-planinsko područje Zaplanja daje duvan dobrog kvaliteta sa izvesnim i posebnim svojstvima. Ekonomski uslovi su povoljni takođe jer je tržište stabilno, a sa druge strane, i razaranje klasične strukture kućne zadruge pogoduje daljem širenju ove proizvodnje.

To širenje proizvodnje duvana značilo je ustvari razaranje kućnih zadruga. Novoizdvojeno gazzinstvo nikako nije moglo da organizuje sve »ekonomске jedinice«, ali je zato moglo da dobar deo svoje radne snage usmeri na *duvan*, na ovu modernu i jedinu »ekonomsku jedinicu« koja proizvodi robu ne za autokonzum već za tržište. Novostvoreno gazzinstvo ukoliko zasadi samo 30'ari pod duvanom ostvaruje godišnji prihod od oko 300.000 starih dinara, a time stvara uslove da ostalu ekonomsku aktivnost na svome gazzinstvu svede na minimum, tj. ono seje samo pšenicu i kukuruz i povrće, a ostale proizvode dokupljuje. Na taj način je proizvodnja duvana omogućila brže raspadanje kućnih zadruga koje stvarno više nemaju, u ovakvim uslovima, ekonomsko opravdanje za svoj opstanak. Da je duvan ubrzao raspadanje kućnih zadruga pokazuje i činjenica da pojedini članovi kućne zadruge koji su bili aktivni u proizvodnji duvana, mogli su lako i precizno izračunati koliko su radili u toku godine. Time su oni postali samostalniji i sigurniji, a otpala je i potreba da se dve ili više porodica pokoravaju jednoj prevaziđenoj ekonomskoj organizaciji kakva je bila kućna zadruga. Još ako se napravi kombinacija, a što nije redak slučaj, da se novoizdvojena monogamma porodica angažuje kako u proizvodnji duvana, tako i ako domaćin porodice postane radnik-seljak, onda više stvarno nije moglo biti nikakvih ekonomskih razloga zbog kojih bi mogla opstati prezivela ustanova kućne zadruge. Time se i na ovom primeru potvrđuje poznata Marksova teza da način proizvodnje materijalnih dobara uslovljava i odgovarajuću društvenu strukturu.

Socijalistička kooperacija u proizvodnji duvana omogućila je da kle emancipaciju od seljačke naturalne strukture u proizvodnji i potrošnji. Ali ona je uporedo stvarala i nove društvene promene, tj. stvo-

ren je na ovaj način nov društveni profil radnika-koperanta — proizvođača duvana.

Ekonomsko-sociološki specifikum, dakle, u ovoj kooperativnoj proizvodnji jeste lagano pretvaranje autarhičnog proizvođača, opterećenog prevaziđenom društveno-ekonomskom strukturom kućne zadruge, u svojevrsnog poljoprivrednog radnika. Osnovna pak karakteristika ovoga procesa bila je postepenos. Naime, permanentno jačanje izvora prihoda od duvana utiče na lagano ali sigurno menjanje seljačkog mentaliteta koji se je razvijao u uslovima autarhičkog privređivanja. Uz ovo ide, razume se, i povećani životni standard kao i stvaranje modernih kulturnih tradicija.

Razaranje kućnih zadruge pod uticajem kooperativne proizvodnje duvana u jednom širem ekonomskom okviru značilo je pripremu procesa potpunog objedinjavanja individualnih gazdinstava preko jedne socijalističke organizacije. Otuda raspadanje kućnih zadruge je jedna prelazna etapa ka jednoj potpunijoj i modernijoj integraciji. To dokazuje i činjenica da je Preduzeće za obradu duvana iz Niša postalo kombinat koji povezuje na hiljade proizvođača duvana. Same parcele individualnih proizvođača na kojima je zasejan duvan su ustvari brojne pogonske jedinice, ali organizacija te proizvodnje u potpunosti je preuzeta od Preduzeća za obradu duvana. Preduzeće obezbeđuje potrebno seme, potrebna zaštitna sredstva, potreban inventar, obezbeđuje stručni nadzor, organizuje otkup — tako da se individualni proizvođač javlja kao poljoprivredni radnik koji je nagrađen prema kompleksnom učinku.

Otuda sa agrarno-ekonomskog aspekta ovakve procese raspadanja kućnih zadruga da bi bile zamenjene višim organizaciono-ekonomskim oblicima, možemo označiti kao veoma povoljne.

Da bi individualni poljoprivredni proizvođač postao poljoprivredni radnik on se pre svega mora emancipovati kako od tradicionalnosti sopstvene ekonomске organizacije na gazdinstvu, tako isto mora izgubiti i osećaj zemljišne svojine jer u proizvodnji duvana zemljišna svojina se pokazuje najmanje bitan element. Ali, ovaj uticaj kooperacije u proizvodnji duvana na raspadanje kućnih zadruga kako se odvija u Zaplanju, svakako je interesantan primer socijalističkog preobražaja poljoprivrede u jednom zaostalom području kakvo je Zaplanje.

Da li će Zaplanjci postati monokulturni proizvođači, proizvođači duvana, ili će se na sličan način aktivirati i drugi vidovi poljoprivredne proizvodnje zavisće pre svega od mogućnosti poljoprivrednih zadruga da se brže uklope u šre integracione celine. Ali to će zavisiti i od daljeg jačanja ovih organizacija i daljeg razvijanja kooperacije.

Onako kako je razvijena socijalistička kooperacija u proizvodnji duvana, tako je pa i više, razvijena kooperacija — servis vršaja zadružnim vršalicama i kombajnima. Nema gazdinstva u Zaplanju koje ne vrše zadružnom vršalicom. Zadnjih pak godina, posle nabavke kombajna, zadruga preuzima i žetvu. Međutim, ostala poljoprivredna proizvodnja na individualnim gazdinstvima još je u dobroj meri u organizaciji samih individualnih proizvođača. Pored vršaja (eventualno žetve), zadruga još utiče na ovu ratarsku proizvodnju nabavkom veštačkih đubriva, sredstava za zaštitu bilja, eventualno sortnog semena, a kod pojedinih individualnih proizvođača obavlja i oranje kao i setvu.

Opšte zemljoradničke zadruge u Zaplanju još su daleko od toga da potpuno preuzmu organizaciju ratarske kao i ostalih proizvodnji — kao što je to slučaj sa Preduzećem za obradu duvana — ali iz gore navedene strukture operacija koje je preuzeila zadruga, može se očekivati da će dalja društveno-ekonomска kretanja biti u ovome pravcu.

U celini uvezši, socijalistička kooperacija snažno utiče na ubrzanje procesa raspadanja ostataka preživele kućne zadruge i na izgradnju novih socijalističkih proizvodnih oblika.

Pored socijalističke kooperacije važan faktor koji utiče na raspadanje kućnih zadruga jeste i radničko samoupravljanje u zemljoradničkim zadrugama. Ono utiče pozitivno u smislu čvršćeg povezivanja individualnih proizvođača sa zadrugom, u dopuni organizaciono-ekonomskog obrazovanja individualnih proizvođača, u pravilnjem postavljanju proizvodne tehnike samoga gazdinstva. Radničko samoupravljanje utiče da individualni proizvođači poljoprivrednu zadrugu na svome području tretiraju kao socijalističku organizaciju koja ih prirodno ekonomski povezuje i usmerava. Na taj način se poljoprivredna zadruga u neku ruku javlja kao zamena negdašnjoj preživeloj patrijarhalnoj zadruzi.

4. Uticaj ostalih faktora

Od ostalih faktora koji su uticali na raspadanje ostataka ustanove kućne zadruge u Zaplanju možemo istaći još: aktivnost poljoprivrednih zadruga koju smo delimično sagledali, stvaranje novih nepoljoprivrednih privrednih organizacija u samome Zaplanju, postojanje i dejstvo mnogih društveno-političkih organizacija, kao i mnogobrojne težnje samih Zaplanjaca da se prevaziđe klasična seljačka struktura, da se preseli u grad i sl.

Kako smo već naveli, u Zaplanju postoji 8 zemljoradničkih (poljoprivrednih) zadruga koje su obuhvatile sva sela i skoro sva domaćinstva. Preko svojih raznovrsnih delatnosti od kojih valja posebno istaći sledeće: poljoprivredna proizvodnja kako na sopstvenoj ekonomiji tako i u socijalističkoj kooperaciji sa individualnim gazdinstvima; zatim mašinski park sa pogonskom radionicom za opravku i održavanje parka; otkup poljoprivrednih proizvoda i promet reprodukcionog materijala, kao još uvek i trgovinu industrijskom robom kao i neke druge još manje važne delatnosti. Kako se vidi ovaj konglomerat privrednih delatnosti zadruga je u neku ruku pandan navedenim »ekonomskim jedinicama« klasične seljačke strukture (kućne zadruge). I upravo, ukoliko su zadruge jačale delatnosti, utoliko je slabila struktura »ekonomskih jedinica« gazdinstava. U tome je, kako smo videli, delatnost socijalističke kooperacije odigrala najveću ulogu. Ali raspadanju ostataka ustanove kućne zadruge doprinele su i ostale delatnosti zadruge, doprinelo je izrastanje ovih zadruga kao ekonomskih organizacija jer su to prve i često jedine socijalističke proizvodne organizacije koje postoje, pored ekonomskih jedinica kakve su individualna gazdinstva. Ona sela u kojima je postojala poljoprivredna zadruga počela su da se pretvaraju u manje privredne centre, a to je i početak prve ekonom-

ske diferencijacije zaplanjskih sela. Znači, uporedo sa propadanjem kućnih zadruga izrastala je nova i savremena socijalistička poljoprivredna zadruga. U čitavom posleratnom periodu razvoj ovih zadruga imao je osnovni smisao u prerastanju ovih organizacija od trgovackih nabavno-prodajnih u poljoprivredne organizacije. Iz tih razloga su poljoprivredne zadruge u Zaplanju osnovni organizacioni oblik koji je nastao kao rezultat složenih društveno-ekonomskih kretanja u posleratnom periodu.

Pored zemljoradničkih zadruga u Zaplanju postoji još 5 privrednih organizacija koje su osnovane posle oslobođenja i koje su upravo rezultat navedenih promena i potreba da se savremeno privređivanja Zaplanja izmeni i prilagodi savremenim zahtevima. Ove organizacije su, pored ostalog, omogućile da se prilično rasterete postojeći zemljišni fondovi od suvišne radne snage.

Ovde bi trebalo takođe pomenuti i one organizacije čije je sedište van Zaplanja, a deluju na teritoriji Zaplanja. Tačnih organizacija ima 5: Preduzeće za obradu duvana iz Niša koje u Zaplanju ima svoja predstavništva, Preduzeće za putnički saobraćaj iz Niša koje u Zaplanju ima nekoliko stalnih linija, Preduzeće za distribuciju električne energije iz Niša, Elektronska industrija iz Niša koja u Zaplanju ima svoj pogon, Šumsko gazdinstvo i Osiguravajući zavod iz Niša.

Na kraju bismo još samo pomenuli postojanje i dejstvo školskih, zdravstvenih i društveno-političkih organizacija.

Sve te institucije su direktno ili indirektno podsticale društveno-ekonomsku kretanje u samome Zaplanju i doprinele su razaranju tradicionalnih ekonomskih organizacija — kućnih zadruga.

Jedan primer raspadanja ustanove kućne zadruge u Zaplanju

Daćemo jedan kratak primer kako se je raspala jedna kućna zadruga u Zaplanju u posleratnom periodu.

U selu Vilandrici, domaćin Dušan Stojiljković nasledio je 1930. godine kućnu zadrugu od 17 ha ukupne površine. Imao je 4 oženjena sina i ukupno 14 članova zadruge.²⁰

Ovakva očinska kućna zadruga postojala je sve do 1939. godine. Ove godine ona se raspala na sledeća gazdinstva:

- (1) ostaje otac Dušan sa sinovima Vasilijem i Mladenom,
- (2) izdvaja se u samostalno gazdinstvo sin Dimitrije i
- (3) sin Vlajko.

Prema tome, otac Dušan je iz svoje kućne zadruge koja i dalje ostaje jer ima u zajednici još dva sina, izdvojio dva nova gazdinstva.

²⁰ »Kod nas su se sve do drugog svetskog rata, pa i posle toga, zadržale porodične zadruge (podvukao — D. S.) sa 10—20, pa i više članova porodice. Ta gazdinstva nalazila su se mahom u brdsko-planinskom području, gde je prirodna plodnost zemljišta relativno mala, tako da ta gazdinstva, iako su površinski velika nisu imala dovoljno zemlje čak ni za korišćenje svoje radne snage, a kamoli da uzimaju tuđu najamnu radnu snagu.« (S. Popović: »Poljoprivreda« u »Privredni sistem i ekonomski politika Jugoslavije«, Beograd 1962, str. 384—385).

Dalje je raslojavanje išlo ovako. Godine 1947. izdvajaju se sledeća nova samostalna gazdinstva:

- (4) gazdinstvo Dobrivoja (sin Vasilija),
- (5) gazdinstvo Todora (sin Vasilija) i
- (6) gazdinstvo Čedomira (sin Mladena).

Na taj način iz preostale kućne zadruge Dušana izdvojila su se 1947. godine još tri nova gazdinstva. Tako je od jedne kućne zadruge nastalo 6 gazdinstva.

Godine 1960. gazdinstvo Vlajka cepa se na dva:

- gazdinstvo Vlajka koji je ostao sa jednim sinom i
(7) novoizdvojeno gazdinstvo Vukadina.

Sad imamo ukupno 7 gazdinstva.

Godine 1962. preostala matična kućna zadruga Dušana cepa se opet na dva gazdinstva:

- (8) gazdinstvo Radisava (sin Vasilija) i
— gazdinstvo Svetislava (sin Vasilija) kao ostatak matične kućne zadruge Dušana.

Godine 1939. na 17 ha živilo je 14 članova zadruge, a godine 1966. na 21,96 ha živi 27 članova u 8 gazdinstva.

Atomiziranje kućne zadruge nametnulo je i potrebu da se poveća poljoprivredna površina, tj. da se dokupi zemlja poveća na drugi način. Stoga je interesantno kako je došlo do ovog povećanja od 4,96 ha. To je učinjeno na sledeći način:

- (1) gazdinstvo Dimitrija povećano je za 0,30 ha zemlje koja je dobivena na ime miraza i to u ataru susednog sela, a u ataru svog sela kupljeno je 0,10 ha;
- (2) gazdinstvo Vlajka povećano je putem miraza za 0,30 ha, a dokupljeno je 0,20 ha sve u ataru svog sela;
- (3) gazdinstvo Dobrivoja povećano je putem miraza za 0,70 ha, a dokupljeno je 0,50 ha sve u ataru svoga sela;
- (4) gazdinstvo Todora dokupilo je 0,96 ha u ataru svoga sela;
- (5) gazdinstvo Čedomira — bez promena;
- (6) gazdinstvo Vukadina povećano za miraz od 0,20 ha i kupovinom za 0,80 ha sve u ataru svoga sela;
- (7) gazdinstvo Radisava — bez promena;
- (8) gazdinstvo Svetislava — bez promena.

Iz ovih 8 gazdinstava trojica su danas radnici-seljaci, tj. privređuju i van svoga gazdinstva.

Svako od ovih 8 gazdinstava podizalo je novu kuću. Od privrednih objekata podizano je još 6 plemnji za smeštaj stočne hrane u okviru kojih su i staje za stoku. Podignuta su i tri ambara za smeštaj žitarica. Svako gazdinstvo moralo je da obezbedi sopstvenu zapregu koju danas ima 6 gazdinstava. Svako gazdinstvo ima u proseku 5 — 8 ovaca, 1 — 2 svinje i 8 — 10 kokošaka.

Iz ovoga primera se vidi kako je išlo raspadanje jednog jakog i krupnog gazdinstva, odnosno kućne zadruge. Deljenje, odnosno izdvajanje novih gazdinstava je prosto, fizičko (poput amebe!). To znači, novostvorena gazdinstva moraju najpre podići kuću za stanovanje, privredne zgrade, obezbediti zapregu i upotpuniti potreban poljoprivredni inventar. Otuda je ovakvo cepanje, raspadanje kućne zadruge ujedno i prvi korak ka odumiranju klasičnog seljačkog gazdinstva i klasične seljačke strukture.

Ovakvo pak cepanje moguće je samo ako su stvoren novi uslovi privređivanja. A svako od navedenih gazdinstava u toku posleratnog perioda imalo je po nekog člana koji je bio radnik-seljak. To je u ovom primeru izazvalo i omogućilo ovakvo cepanje kućne zadruge. U pitanju je dakle uticaj industrijalizacije. U ovome primeru još jedan je ekonomski faktor omogućio i ubrzao cepanje ove zadruge. To je bila orijentacija na proizvodnju duvana. Duvan je omogućio da se svaka monogamna porodica (dakle sada 8 u odnosu na 1939. godini kada ih je bilo 5) ekonomski osamostali. Danas sva gazdinstva sade duvan. Duvan omogućava da se ovih 8 porodica na atomiziranim, minijaturnim gazdinstvima ekonomski održi. Ali duvan razotkriva na ovome primeru i činjenicu da poljoprivredna proizvodnja može da se održi jedino zahvaljujući socijalističkoj kooperaciji.

Zaključak

Iz svega izloženog može se izvući zaključak da su u posleratnom razvitku Zaplanja bili veoma izraženi procesi raspadanja preživele ustanove kućne zadruge. Ti procesi su bili rezultat socijalističke rekonstrukcije Zaplanja. Njihove specifičnosti proizilazile su iz društveno-ekonomske nerazvijenosti. Naš posleratni dinamičan privredni razvitak povukao je razvitak Zaplanja izazivajući i veoma složena društveno-ekonomskakretanja. Otuda je posleratni razvitak proizvodnih snaga u Zaplanju prirodno izazvao i raspadanje kućnih zadruga i stvaranje novih socijalističkih društvenih odnosa. U vezi s ovim Engels je, kako smo već naveli, i pisao o budućnosti kućnih zadruga da »prelazom sredstava proizvodnje u kolektivno vlasništvo prestaje pojedinačna porodica da bude ekonomski jedinica društva«. Na primeru Zaplanja ovakav istorijsko-materijalistički zaključak se je u potpunosti potvrdio, jer je stvarno došlo do razgraničenja odnosa porodice i ekonomski jedinice — gazdinstva. Razbijanjem i raspadanjem ustanove kućne zadruge porodica je prestala da bude ekonomski jedinica društva.

Razaranjem klasične seljačke strukture u Zaplanju u okviru koje je organizovano 17 privrednih delatnosti (»ekonomskih jedinica«) moralo je da otpočne stvaranjem radnih zadruga, jer do njihove pojave Zaplanje je uglavnom živilo svojim pretežno autarhičnim životom, ne-povezano ili slabo povezano sa ostalim privrednim kretanjima u zemlji. Radne zadruge su razblie tu strukturu ne samo svojom organizacijom, već i svojim proizvodnim snagama (traktori, ekonomski dvorišta i dr.). Iz tih razloga je za zaplanjske prilike, uprkos činjenici da su sve radne zadruge reorganizovane, sa stvaranjem radnih zadruga ot-

počela prva faza socijalsitičke rekonstrukcije zaplanjske poljoprivredne proizvodnje. A da bi ova faza otpočela, bilo je potrebno najpre da se raskine sa zatećenom i prevaziđenom strukturu u kojoj je ustanova kućne zadruge imala dominatan značaj.

Uticaj industrijalizacije je bio takođe značajan jer su započeta društveno-ekonomski kretanja dobila novu dubinu i novi značaj. To se naročito ogledalo u stvaranju većeg broja mešovitih gazdinstava (34% u 1961) kao i u dovođenju nove mehanizacije i potpunijeg snabdevanja reprodukcionim materijalom.

Socijalistička proizvodna kooperacija se je u Zaplanju razvijala baš zahvaljujući razaranju ostataka ustanove kućne zadruge. To se naročito vidi u primeru kooperativne proizvodnje duvana. Socijalistička kooperacija ne samo da povećava poljoprivrednu proizvodnju i da je dalje razvija već i stvara posebnu socijalnu kategoriju — svojevrsne poljoprivredne radnike — kooperante. Isto tako i radničko samoupravljanje u poljoprivrednim zadrugama ima svoj pozitivan uticaj u ovim procesima jer doprinosi čvršćem povezivanju individualnih proizvođača sa socijalističkom poljoprivrednom organizacijom i dopunjuje njihovo organizaciono-ekonomsko obrazovanje.

Stvaranje i razvijanje poljoprivrednih zadruga kao i izgrađivanje drugih privrednih organizacija javlja se u ovim uslovima kao zamena za prevaziđenu klasičnu organizaciju kućne zadruge koja se je raspala.

Svi navedeni faktori imali su snažan uticaj na raspadanje preživele ustanove kućne zadruge u Zaplanju. Ali svi ti faktori bili su pokrenuti privrednim razvitkom naše zemlje, razvitkom koji nije mogao da amimo ide i Zaplanje iako je to područje, uprkos relativnoj blizini značajnih jugoslovenskih industrijskih centara Niša i Leskovca, bilo do rata prilično izolovano i zatvoreno.

dr Dragoljub Simović, docent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

RÉSUMÉ

Dans son travail l'auteur a traité la question de la désagrégation des vestiges de l'institution de la coopérative de famille (Zadruga) dans la région sud-est de la Serbie Zaplanje. Dans cette région il y a 34 villages et 23.965 habitants répartis en 5.101 ménages. La caractéristique fondamentale de Zaplanje est son état sous-développé et son isolement. C'est pourquoi les vestiges de l'institution de la coopérative de famille se sont maintenus, quiqu' elle est depuis longtemps dépassée.

Dans l'introduction de ce travail sont cités les auteurs qui ont écrit sur la coopérative de famille ainsi que certaines thèses principales qu'ils avaient développé à ce sujet. Les idées des auteurs suivants sont exposées: F. Engels, K. Kaucki, Vuk Karadžić et Sreten Vukosavljević.

En analysant les facteurs qui ont contribué à la désagrégation des vestiges de l'institution de la coopérative de famille dans la région de Za-

planje dans la période d'après-guerre, l'auteur fait ressortir en premier lieu les coopératives de travail qui ont été fondées dans le courant des années 1947 et 1948 dans dix villages, et réorganisées au cours de l'année 1953. Elles ont agi sur la désagrégation des vestiges de la coopérative de famille tant par leur organisation que par leurs forces productives. En 1948, on avait recensé à Zaplanje 236 coopératives de famille et sous l'influence de la création des coopératives de travail 70 coopératives de famille se sont dissoutes.

L'industrialisation est le facteur suivant qui a accéléré le processus de la désagrégation des coopératives de famille restantes. Cette influence s'est manifestée tout d'abord par la création d'un plus grand nombre d'exploitations mixtes (34% en 1961) ainsi que par l'application de la nouvelle mécanisation et l'approvisionnement en matériel de reproduction.

Un autre facteur qui a accéléré la désagrégation des coopératives de famille à Zaplanje est, selon l'auteur, la coopération de production socialiste. Il considère, de même, que l'autogestion ouvrière dans les coopératives agricoles a été un facteur important qui a contribué à la désagrégation des coopératives de famille.

En plus l'auteur cite les facteurs suivants: la formation de nouvelles organisations économiques et l'existence et l'action des organisations socio-politiques.

L'auteur a souligné dans sa conclusion que tous les facteurs ci-dessus mentionnés ont exercé une forte influence sur la désagrégation de l'institution surannée de la coopérative de famille à Zaplanje. Mais tous ces facteurs ont été mis en mouvement par le développement économique de notre pays, or ce développement ne pouvait pas laisser de côté Zaplanje, quoique cette région, en dépit de sa proximité relative avec les centres industriels yougoslaves importants Niš et Léskovac, est restée depuis la guerre assez isolée et fermée.

